

Urszula Kluczyńska

Teoria męskości hybrydowych¹

Krytyka męskości hegemonicznej i hybrydyzacja

Krytyka teorii męskości hegemonicznej przyczyniła się do rozwoju sposobu myślenia o mężczyznach i męskościach, stała się też przyczynkiem do opisu męskości w kategoriach hybrydy. W związku z tym charakterystyka męskości hybrydowych wymaga odniesienia do teorii męskości hegemonicznej, by ukazać, jak krytycy tej teorii postrzegali zmienność męskości hegemonicznej, podkreślając jej hybrydyzację. W kontekście definiowania męskości hybrydowych krytyka skupia się przede wszystkim na kwestiach hegemonii zewnętrznej i wewnętrznej.

Demetrakis Demetriou (2001) krytykując koncepcję Raewyn Connell (1995) podkreślił, że badaczka nie uwzględniła wpływu męskości podporządkowanych i marginalizowanych na kształt męskości hegemonicznej. Zdaniem Demetriou męskość hegemoniczna nie jest wyłącznie białą lub heteroseksualną konfiguracją praktyk, ale to hybrydowy blok (*hybrid masculine bloc*), który jednoczy różnorodne męskości w celu zagwarantowania reprodukcji patriarchatu. Demetriou analizuje męskość hegemoniczną w relacji do kobiet oraz do męskości podporządkowanych, a zatem wydziela hegemonię zewnętrzną i wewnętrzną. Męskość hegemoniczną, rozumianą jako zewnętrzną hegemonię, łączy ze zinstytucjonalizowaną dominacją mężczyzn nad kobietami, z kolei wewnętrzną hegemonię łączy z hegemonią nad innymi męskosciami.

Przypomnę, że według Connell (1995) model męskości hegemonicznej jest nieosiągalny dla większości mężczyzn i stanowi raczej pewien „ideał kulturowy”, który reprodukuje patriarchat. Mężczyźni, którzy nie realizują wzorca męskości hegemonicznej, ale podtrzymują go i uzyskują patriarchalną dywidendę, są określani jako współuczestniczący (*complicit*). Gdy zmieniają się warunki umożliwiające reprodukcję patriarchatu, dochodzi do zmian w obrębie męskości hegemonicznej

1 Rozdział stanowi rozszerzoną i zmienioną wersję artykułu: U. Kluczyńska (2021), *Męskości hybrydowe, czyli wilk w owczej skórze. Definiowanie konceptu*, „Przegląd Krytyczny”, nr 3(2), s. 191–199. <https://doi.org/10.14746/pk.2021.3.2.2>

i dlatego Demetriou podkreśla, że męskość hegemoniczna jest strategią podporządkowania kobiet, a także pozwala na podporządkowanie innych mężczyzn (Demetriou 2001).

Pewne męskości zalicza się do podporządkowanych nie dlatego, że brakuje im jakiejś jakości lub że są w sposób naturalny podporządkowane. Są one podporządkowane, ponieważ konfiguracja praktyk, które reprezentują, których są ucieleśnieniem, jest sprzeczna z aktualnie akceptowaną strategią podporządkowania kobiet. Jako przykład Demetriou (2001) podaje gejów i wskazuje, że są oni podporządkowani, gdyż obiekt ich seksualnego pożądania podkopuje instytucję heteroseksualności, która ma kluczowe znaczenie dla reprodukcji patriarchatu.

By ukazać zdolność włączania elementów męskości podporządkowanych i marginalizowanych w męskość hegemoniczną, Demetriou (2001) zastosował termin „dialektyczny pragmatyzm”. Autor twierdzi, że to, co czyni męskość hegemoniczną tak silną, to właśnie umiejętność adaptacji. Proponuje on rozumieć męskość hegemoniczną jako blok zdolny do zawłaszczania tego, co jest użyteczne i konstruktywne dla projektu dominacji w danym momencie historycznym. Demetriou (2001) próbuje dekonstruować binaryzm między niehegemonicznymi męskosciami a hegemoniczną męskością oraz proponuje termin hybrydowego bloku, który łączy różnorodne praktyki w celu stworzenia najlepszej możliwej strategii dla reprodukcji patriarchatu. Konfiguracja praktyk, która gwarantuje reprodukcję patriarchatu nie musi być związana wyłącznie z białą, heteroseksualną męskością. Wewnętrzne zróżnicowanie i hybrydyczna natura czyni blok męskości hegemonicznej dynamicznym i elastycznym, adaptującym się do zmian. Kształtuje się on raczej przez „negocjacje, a nie negację” (Bhabha 1998: 11). Hybrydyzacja jest zatem strategią reprodukcji patriarchatu.

Wnioski Demetriou można poprzeć wynikami badań, które ukazują specyfikę hybrydyzacji męskości jako mechanizmu umożliwiającego podtrzymanie dominacji. Brian Donovan (1998) badał ruch Promise Keepers i ukazał, że męskość hybrydowa stanowi kombinację zarówno wrażliwości, jak i siły mężczyzny, przez co produkowana jest nowa forma władzy, która wspiera męski autorytet. Zdaniem Schindlera, na którego powołuje się Sarvan (1998), członkowie ruchu Promise Keepers starają się odzyskać tradycyjne role genderowe za pomocą dyskursu inkluzyjności, współczucia i braterstwa. Innym przykładem hybrydyzacji jest włączenie elementów kultury gejowskiej do męskości heteroseksualnej (Demetriou 2001). Przyczynia się ono do powstania męskości hybrydowej umożliwiającej dominację nad kobietami.

Męskość hegemoniczna umożliwiająca reprodukcję patriarchatu nie jest konstruowana w całkowitej opozycji do męskości gejowskich. Wiele elementów męskości gejowskich wchodzi w skład hybrydowego bloku, którego różnorodność przyczynia się do niewidoczności patriarchalnej dywidendy i legitymizacji męskiej dominacji. Ta hybrydyzacja daje złudne przekonanie, że praktyki genderowe stają się mniej opresyjne i bardziej egalitarne (Demetriou 2001). Innym przykładem hybrydyzacji

jest włączenie dbałości o wygląd i ubiór², co czyni dominującą formę męskości łagodniejszą, delikatniejszą i na poziomie symbolicznym niebędącą w opozycji do współczesnych kobiecości. Jednak według Donovana (1998) jest to złudzenie, gdyż delikatniejsze, „miękkie” formy męskości nie wpływają na emancypację kobiet, ale raczej maskują uzurpację kobiecych praw, a zatem hybrydyzacja jest rodzajem kamuflażu, maskarady umożliwiającej utrzymanie reprodukcji patriarchatu (Demetriou 2001).

Podobne wnioski na temat wyłaniającej się męskości hybrydowej wysunął Michael Messner, opisując Arnolda Schwarzeneggera, który uzyskał fotel gubernatora Kalifornii (Messner 2007). Badania te ukazują przykład kombinacji siły i delikatności w sposób, który przyczynia się raczej do ukrycia niż podważania systemu władzy i nierówności (Bridges, Pascoe 2014).

Męskości hybrydowe – Tristan Bridges i C. J. Pascoe

Powyżej omówiłam, w jaki sposób krytyka teorii męskości hegemonicznej przyczyniła się do dostrzeżenia hybrydyzacji. Następnie, na podstawie kilku badań, zakresiłam specyfikę hybrydyzacji opisaną przez krytyków, głównie Demetriou. Męskości hybrydowe są zmianą męskości. Ta zmiana dotyczy kwestii hierarchii oraz podporządkowania, a według Tristana Bridgesa i C. J. Pascoe jest związana z kilkoma konsekwencjami. W dalszej części tekstu każda z konsekwencji zostanie opisana i zobrazowana przykładami wybranych badań.

Według Bridgesa i Pascoe męskości hybrydowe odnoszą się do selektywnej inkorporacji zachowań i elementów tożsamości łączonej z męskosciami marginalizowanymi oraz podporządkowanymi i kobiecościami (Bridges, Pascoe 2014).

Po pierwsze, praktyki męskości hybrydowej kreują dyskursywny dystans pomiędzy młodymi, białymi, heteroseksualnymi mężczyznami i męskością hegemoniczną, umiejscawiając ich poza istniejącym systemem przywilejów i nierówności. Druga konsekwencja dotyczy bazowania na założeniu, że męskości hybrydowe dostępne dla młodych, białych, heteroseksualnych mają mniejsze znaczenie niż męskości różnych marginalizowanych i podporządkowanych „Innych”, których tożsamości są przynajmniej częściowo wytwarzane przez zbiorowe zmagania o prawa i uznanie. Po trzecie, męskości hybrydowe wzmacniają symboliczne i społeczne granice pomiędzy grupami (seksualnymi, rasowymi, genderowymi), nadal głęboko zakorzenione, i często ukrywają nierówności, lecz dzieje się to nowymi sposobami (Bridges, Pascoe 2014: 250).

Bridges i Pascoe (2014) zwracają uwagę na trzy konsekwencje związane ze sposobem konstruowania męskości hybrydowych: dyskursywne dystansowanie (*discursive*

2 Przykładem badań dotyczących udziału mężczyzn w modzie i analizującym zjawisko z wykorzystaniem kategorii męskości hybrydowych jest tekst Jennifer M. Whitmer (2016). Autorka ukazuje, jak dochodzi do dyskursywnego dystansowania wobec „typowych” męskich norm, zapożyczania aktywności kojarzonych z kobiecością i kulturą gejowską (np. mody), a także jak dochodzi do wyznaczania i potwierdzania granic – bycia heteroseksualnym, a nie homoseksualnym mężczyzną zaangażowanym w modę.

distancing), strategiczne zapożyczanie (*strategic borrowing*) i wzmacnianie granic (*fortifying boundaries*). Opisują one proces, w którym znaczenie i praktyki męskości hegemonicznej podlegają zmianom na przestrzeni czasu w sposób podtrzymujący reżimy genderowe, dominację mężczyzn nad kobietami i dominację pewnych grup mężczyzn nad innymi mężczyznami (Bridges, Pascoe 2018), a zatem dominację zewnętrzną i wewnętrzną. Bridges i Pascoe wydzielają każdy z powyższych procesów związanych z konstruowaniem męskości hybrydowych. Ten podział jest jednak pewnym uproszczeniem, ponieważ trudno owe procesy scharakteryzować osobno, są one bowiem od siebie zależne, tworzą pewną całość i czasami trudno dostrzec, gdzie dany proces się kończy a zaczyna kolejny, jak wzajemnie się na siebie nakładają (por. Sorin 2022).

Dyskursywne dystansowanie

Dyskursywne dystansowanie polega na stworzeniu przekonania, że męskość hybrydowa dystansuje się wobec męskości hegemonicznej, podczas gdy tak naprawdę ją wspiera. Jednym z przykładów trafnie opisującym dyskursywne dystansowanie jest „bromance”. To bliska, emocjonalna, intymna, nie seksualna, choć uwzględniająca intymny dotyk, relacja między mężczyznami. W słowie „bromance” jest zawarty romans, a zatem intymna więź, jednak istniejąca między osobami, które są kumplami. „Bro” symbolicznie podkreśla bowiem heteroseksualność relacji i dystansuje wobec erotycznej relacji mężczyzny z mężczyzną, mimo że w ramach tej relacji możliwy jest intymny dotyk. Relacja ta wydaje się redukować dystans między męskością hegemoniczną a intymnością i podważać istotę homofobii w kształtowaniu współczesnych męskości (Bridges, Pascoe 2018).

Z kolei Bridges (2010) i Master (2010) podają przykłady praktyk mężczyzn, które mają uwidocznnić wsparcie dla kobiet i umożliwić dystansowanie się wobec seksizmu i dominacji nad kobietami, czyli elementów męskości hegemonicznej. Master i Bridges nawiązują do dwóch kampanii sprzeciwiających się przemocy wobec kobiet: „My Strength is Not for Hurting” oraz „Walk a Mile in Her Shoes”. Ukazują, że dochodzi do hybrydyzacji męskości, ale nierówność nie jest podważana, lecz wręcz wzmacniana. W ramach kampanii „My Strength is Not for Hurting” (Master 2010) gwałciciele definiowani są jako nieautentyczni i słabi, podczas gdy mężczyźni, którzy nie gwałcą, są określanii jako autentyczni i silni.

Tym sposobem siła, władza staje się prawdziwą męskością, a słabość jest utożsamiana z niemęskością lub kobiecością. Z kolei kampania „Walk a Mile in Her Shoes” polega na tym, że mężczyźni zakładają buty na wysokich obcasach i maszerują wspólnie przez miłą, protestując przeciwko przemocy wobec kobiet oraz ukazując solidarność wobec nich. Te działania dystansują wobec męskości hegemonicznej. Bridges (2010) zaznacza, że żarty uczestników marszu dotyczące noszenia butów na wysokich obcasach i pożądanie tej samej płci tak naprawdę są opowiedzeniem się po stronie męskości hegemonicznej, mimo że wydają się jej sprzeciwiać.

Dystansowanie się mężczyzn wobec seksizmu i przemocy to również dystansowanie wobec mężczyzn, którzy tę przemoc lub patologiczne zachowania podejmują.

Mężczyźni, którzy gwałcą, są mężczyznami patologicznymi, a zatem są marginalizowani, podczas gdy mężczyźni, którzy nie gwałcą, są prezentowani jako uosabiający męskość hegemoniczną. Dochodzi zatem do wytwarzania dystansu pomiędzy „dobrymi mężczyznami”, którzy sprzeciwiają się przemocy genderowej oraz „złymi mężczyznami”, którzy wspierają tę przemoc (Pascoe, Hollander 2015).

Mechanizm bycia „dobrym facetem”, czasami utożsamianym z byciem „feministą”³ znalazł zastosowanie w analizach Cierry Raine Sorin (2022). Badaczka opisując konstruowanie męskości hybrydowej w społeczności BDSM ukazała, że mężczyźni czerpią korzyści prezentując się jako „dobrzy faceci” (sprzeciwiający się przemocy), a jednocześnie normalizują przemocowe zachowanie mężczyzn wobec kobiet lub ukazują siebie jako arbitrów decydujących o właściwym zachowaniu kobiety.

Kristen Barber (2008) opisała uczestnictwo mężczyzn w „kobiecych” aktywnościach, analizując ich udział w zabiegach oferowanych przez salony piękności (pedicure, manicure). Udział w tych zabiegach ma dystansować wobec męskości dominującej. Jednak mężczyźni korzystający z usług upiększających ciała unikali feminizacji dzięki statusowi klasy uprzywilejowanej i określeniu owych usług upiększających ciało jako elementu, a nawet wymogu odnośnie wyglądu osób przynależących do klasy profesjonalistów. Kreowali się na postępowych w odniesieniu do kwestii genderowych i seksualnych, gdyż bez obaw uczestniczyli w „kobiecych” zabiegach.

Z kolei badania mężczyzn w pielęgniarstwie (Kluczyńska 2017a, 2017b) pokazały, że kategoria męskości hybrydowych może być użyteczna do opisu grupy mężczyzn, którzy zdają się realizować profesję jednoznacznie zbliżającą do kobiecości (Kluczyńska 2021a). W ramach badań (Kluczyńska 2017a, 2017b) wyróżniono różne sposoby definiowania męskości i opieki.

Kategoria męskości hybrydowych okazała się użyteczna w opisie pielęgniarzy, którzy deklarowali przekonanie o realizacji męskości hegemonicznej, choć w rzeczywistości realizowali męskość współuczestniczącą (wykorzystując kategorie Connell). Grupę pielęgniarzy przekonanych o realizacji lub zbliżaniu się do wzorca męskości hegemonicznej charakteryzowało kilka cech. Byli to sprawni, biali, heteroseksualni mężczyźni o wysokich dochodach. Mimo iż pracowali w zawodzie powszechnie uznawanym jako niskodochodowy, ich zarobki były wysokie; awansowali, pracowali w specjalistycznych pracowniach, mieli poczucie sprawstwa i nie obawiali się podejmowania ryzyka. Opiekę, definiowaną raczej jako specjalistyczne zadania, definiowali jako element pracy, ale nie sfery prywatnej (Kluczyńska 2017a: 175).

Z założenia mężczyzn podejmujących się pracy opiekuńczej postrzega się jako mężczyzn realizujących męskość opiekuńczą, gdyż męskość hegemoniczna jest definiowana jako niepodlegająca opiece i cedująca działania opiekuńcze na męskości leżące niżej w hierarchii oraz na kobiecości. Podjęcie praktyki kobiecej, czyli zawodu opiekuńczego, dystansuje wobec męskości hegemonicznej. Ten dystans może być

3 W kontekście definiowania się jako feministka i udziału w zajęciach z zakresu *gender studies* badania z wykorzystaniem teorii męskości hybrydowych przeprowadzili Schmitz i Halton (2017).

jednak pozorny, ponieważ istotne znaczenie ma sposób definiowania opieki przez mężczyzn pielęgniarzy. Realizacja zawodu pielęgniarzkiego wydaje się redukować dystans między męskością hegemoniczną a opieką i ukazywać opiekę jako element kształtowania współczesnych męskości. Redefinicja opieki umożliwia włączenie jej jako atrybutu męskości dominującej (Kluczyńska 2021a).

Z kolei Krzysztof Arcimowicz (2020), analizując wizerunki wybranych bohaterów neoseriali, opisuje postacie, wobec których stosuje określenie męskości hybrydowych. Bohaterów tych charakteryzuje łączenie elementów męskości hegemonicznych i niehegemonicznych (Arcimowicz 2020: 232). Analizowane postacie przechodzą pewną przemianę i podczas gdy początkowo postrzegane są przez pryzmat cech męskości niehegemonicznych, ewoluują ku męskości hegemonicznej. Tę zmianę można interpretować jako skuteczne włączenie elementów męskości podporządkowanych i redefinicję.

Przykładem dystansowania wobec męskości hegemonicznej jest deklarowanie przez bohaterów ze świata przestępczego niechęci wobec przemocy. Autor badań zaznacza, że choć dochodzi do dystansowania wobec męskości hegemonicznej, to jednak te zabiegi nie służą dekonstrukcji dominacji, ale maskują patriarchalną władzę (Arcimowicz 2022).

Wyniki badań Katarzyny Leszczyńskiej, Katarzyny Zielińskiej i Sylwii Urbańskiej (2022) ukazują, w jaki sposób polscy aktywni religijnie migranci selektywnie dystansują się względem wzorów męskości tradycyjnych i liberalnych, a także męskości islamskich. Dystansują się oni od zdrady, doraźnych przyjemności, agresji i przemocy ze względu na płeć, jednak u podłoża ich rozumienia męskości i relacji płciowych leży androcentryzm, esencjalizm i hierarchia. Dystansowanie wobec wspomnianych powyżej atrybutów nie wpływa w sposób znaczący na relację z kobietami; negacja przemocy wobec kobiet nie zmienia znacząco patriarchalnej relacji. Walka czy siła nie są utożsamiane z wymiarem fizycznym, jednak łączone są z władzą. Maskulinizacja praktyk i religii podkreśla dominację mężczyzny w rodzinie i powrót do starego, właściwego porządku, w tym porządku genderowego.

W selektywnym dystansowaniu się wobec aspektów wspomnianych męskości dominujących i liberalnych, ale też islamskich, dochodzi do reinterpretacji i, jak zaznaczają badaczki, „nie prowadzi [ono] [...] do renegocjacji tradycyjnego kontraktu płci i nie osłabia patriarchy. »Wchłonięte« przez męskość atrybuty służą raczej umocnieniu męskiej władzy w różnych systemach – wspólnotach rodzinnej, narodowej czy religijnej” (Leszczyńska, Zielińska, Urbańska 2022: 78).

Dyskursywne dystansowanie można bardzo wyraźnie dostrzec również w badaniach zrealizowanych wśród mężczyzn oglądających profesjonalne kobiece mieszane sztuki walki (*mixed martial arts*). Ich autor w ramach analiz zastosował teorię męskości hybrydowych (Shriver 2018). Badania wykazały, że mężczyźni oglądający kobiece walki MMA, realizując męskość hybrydową, ukazywali siebie jako bardziej emocjonalnych i empatycznych niż większość mężczyzn, a jednocześnie mających poczucie odizolowania od „innych” mężczyzn (Shriver 2018: 23), czyli hegemonicznych, toksycznych, nierównościowych, agresywnych i przemocowych. Konsumując

przemoc kobiet walczących w MMA, stosowali jednak miękki esencjalizm⁴ (Messner 2011, Bridges, Kimmel 2011) i patriarchalny język legitymizujący hetero męskość (Shriver 2018: 33). Badani korzystali z patriarchalnej dywidendy. Warto też zaznaczyć, że rozmówcy byli świadomi swych przywilejów i męskiej dominacji.

Jak podsumowują Bridges i Pascoe (2014), męskość hybrydowa wytwarza przestrzeń – dystans między mężczyzną a męskością hegemoniczną, podczas gdy tak naprawdę powiela relacje władzy i nierówności. Dzieje się tak nie tylko na poziomie lokalnym, ale także globalnym.

Strategiczne zapożyczanie

Męskości hybrydowe realizowane są głównie przez mężczyzn z grup uprzywilejowanych. Zapożyczają oni symbole lub praktyki łączone z podporządkowanymi „Innymi”, przez co „zblizają się” do członków grupy podporządkowanej, choć nie są ich częścią (Bridges, Pascoe 2018).

Strategiczne zapożyczanie wykorzystywane jest np. w kulturze hipsterskiej, która zapożycza elementy klasy robotniczej. Inny przykład to włączenie elementów kultury gejowskiej wśród mężczyzn identyfikujących się jako heteroseksualni⁵, czyli metroseksualność (Bridges, Pascoe 2018). Przykładem strategicznego zapożyczania jest odwoływanie się mężczyzn do problemu seksizmu i określania siebie jako jego ofiary (Messner 1993) lub określanie kobiet jako dominujących lub dążących do dominacji i stosowanie do opisu tej sytuacji takich określeń jak: mizoandria, gynocentryzm czy matriarchat (Kimmel 2017). Mężczyźni są tym sposobem określani jako ofiary poprzez przesadne podkreślanie społecznych kosztów i norm męskości (por. Haverda 2019).

Michael Messner (1993) ukazał hybrydyzację męskości na przykładzie konstruktu nowego mężczyzny (*new man*) i nowego ojcostwa (*new fathering*), które w opinii badacza stanowią raczej zmianę stylu niż istoty męskości. Nowe ojcostwo może być postrzegane jako postępowe i proróżnościowe. Spędzanie czasu z dzieckiem, bliższa emocjonalna relacja z dzieckiem – jako podstawy nowego ojcostwa – nie zmieniają jednak relacji nierówności genderowych w rodzinie. Messner (1993) wskazuje, że zamiast relacji genderowej możemy tu mówić raczej o stylu rodzicielstwa realizowanego przez mężczyzn.

Steven Arxer (2011), badając konwersacje mężczyzn w barach, ukazał sposoby, w jakie mężczyźni konceptualizują i negocjują ideały męskości oraz wytwarzają hybrydową formę męskości hegemonicznej włączającą niehegemoniczne praktyki.

4 Miękki esencjalizm utwierdza w różnicach genderowych. Bazuje na przekonaniu o prymacie mężczyzn, ich dominacji nad kobietami i ich predyspozycji do realizacji różnych aktywności. To przekonanie, że jesteśmy równi, ale nadal różni, przyczynia się do nierówności. Miękki esencjalizm wskazuje jedynie naturalne różnice, które nie mają nic wspólnego z nierównością genderową. Owe różnice są jednak uznawane za prawdziwe wówczas, gdy jest to politycznie wygodne i pozwala osiągnąć pewne cele.

5 Szerzej na temat „seksualnej estetyki” w kontekście hybrydyzacji męskości zob. Bridges, Tristan 2014.

Zachowanie mężczyzn było dalekie od rywalizacji, obojętności emocjonalnej, czy działań uprzedmiotawiających seksualnie kobiety. Badani mężczyźni dążyli do zachowywania się w sposób, który łączony jest z zachowaniem gejów, ale ich celem było „zaliczenie” kobiety.

Innym przykładem zapożyczenia, czyli przejmowania symboli i praktyk łączonych z męskosciami podporządkowanymi i kobiecościami, jest realizacja opieki w pielęgniarstwie we wspomnianych wcześniej badaniach wśród pielęgniarzy (Kluczyńska 2017a, 2017b). Biali, heteroseksualni pielęgniarze zapożyczają opiekę, wchodzą w zawód, redefiniują swoją pozycję, wykorzystują swoje atrybuty (bycie białym, heteroseksualnym mężczyzną) i podkreślają swoją odmiennność w stosunku do grup podporządkowanych (kobiet pielęgniarek, gejów pielęgniarzy), co wzmacnia system dominacji i hierarchiczny układ (Kluczyńska 2021a).

Dochodzi do zapożyczenia praktyki i jej redefinicji. Opieka z założenia definiowana jest jako niehegemoniczna. Ważne jest jednak to, że część pielęgniarzy redefiniuje opiekę, która staje się w ich narracjach odmienna, staje się opieką „po męsku”, czyli specjalistyczną, mniej emocjonalną, w skład której nie wchodzi zadania pielęgnacyjne „brudne”, te o najniższym statusie. Tak więc pielęgniarze podejmują się opieki, ale jest ona fachowa, mniej emocjonalna, bardziej techniczna. Opieka, czy raczej redefinicja opieki, może potwierdzać tu męskość (Kluczyńska 2021a).

Z kolei Arcimowicz (2022), opisując bohaterów *Domu z papieru*, wskazuje na wykorzystanie strategii zapożyczania w sposobie konturowania męskości protagonistów. Ukazuje on, w jaki sposób dochodzi do włączania gestów i mimiki oraz reakcji na stres, a także słabości cielesnej w obraz męskości realizowanej przez bohaterów. Bohaterowie zapożyczają emocjonalność, wrażliwość i okazywanie uczuć, a zatem elementy męskości niehegemonicznej i włączają je w realizowany wzorzec męskości.

Leszczyńska, Zielińska i Urbańska (2022), badając aktywnych religijnie polskich migrantów⁶, ukazują selektywne włączenie praktyk i znaczeń przypisywanych kobiecości w nowy wzór męskości. Religijność i udział w praktykach religijnych utożsamiany jest zazwyczaj z kobiecą aktywnością. Autorki zaznaczają jednocześnie, że badania przeprowadzone wśród mężczyzn – wyznawców protestantyzmu i katolicyzmu pokazały, że religijne zaangażowanie może być przejawem ekspresji męskości i reprodukcji patriarchy. Badaczki – realizując badania wśród polskich migrantów – ukazały mechanizmy zapożyczania przez mężczyzn religijności, wspólnotowości i uczuciowości/emocjonalności. Ukazały jednocześnie zjawisko konwersji, która „dokonuje się »po męsku«. Ma stanowczy i radykalny charakter. Jest [...] zmaganiem, odkrywaniem, walką duchową” (Leszczyńska, Zielińska, Urbańska 2022: 66). Ponadto zapożyczanie stanowi proces, „w którym te atrybuty są reinterpretowane w ramach reguł konstytuujących patriarchalną męskość, a zatem racjonalności, władzy i dominacji” (Leszczyńska, Zielińska, Urbańska 2022: 65).

6 Kategoria męskości hybrydowych została zastosowana również w innych badaniach dotyczących migrantów m.in. Trąbka, Wojnicka 2017.

Nie tylko proces jest redefiniowany, również sama religijność: praktyki religijne, modlitwa zyskują nowe sensory, ponieważ „Bóg zyskuje w interpretacji [...] rozmówców męskie znaczenie” (Leszczyńska, Zielińska, Urbańska 2022: 68). Emocjonalność, czyli mówienie o słabościach i publiczny płacz, czy emocjonalnie zaangażowany opiekun rodziny są elementami, które nie wpisują się w dominujący wzorzec męskości, jednak „religia staje się [...] ramą, w której ta transformacja znaczeń jest możliwa” (Leszczyńska, Zielińska, Urbańska 2022: 71). Zatem atrybuty kojarzone z kobiecością i męskosciami podporządkowanymi (męskosciami muzułmańskimi) zostały zapożyczone i włączone w hybrydową męskosc polskich religijnych migrantów, a za pomocą ramy religijnej zostały zreinterpretowane i stały się atrybutami potwierdzającymi męskosc.

Wzmacnianie granic

Zdaniem Bridgesa i Pascoe (2014: 254) przejęcie elementów lub praktyk męskości podporządkowanych przez młodych, białych, heteroseksualnych mężczyzn przyczynia się do zacierania granic między grupami. Męskości hybrydowe wzmacniają i ukrywają system nierówności na historycznie nowe sposoby, często podobnie do rasy, genderu, seksualności lub klasy. Pozorne zamazanie różnic przyczynia się do wzmocnienia granic między grupami mężczyzn.

Jane Ward (2015), badając białych heteroseksualnych mężczyzn uprawiających seks z innymi identyfikującymi się jako heteroseksualni mężczyznami, ukazała specyfikę procesu umacniania granic. Ward wskazuje, że badani mężczyźni uprzedmiotawiali kobiety, odrzucali feminizację mężczyzn, a niebiałych mężczyzn postrzegali jako najbardziej erotycznych. Ward określa relację między badanymi mężczyznami jako *dude sex* (seks między kolesiami). Takie określenie relacji podważa, ale jednocześnie wzmacnia system władzy i nierówności. Ward ukazuje, jak angażowanie się mężczyzn w relację seksualną z innym mężczyzną może udowadniać męskosc dzięki przynależności do danej rasy oraz klasy społecznej i określa ów proces jako „hetero-wyjątkowość” (*hetero-exceptionalism*). Analizy te pokazują, że biali mężczyźni uznający się za heteroseksualnych mogą uprawiać seks z innymi mężczyznami bez konsekwencji tożsamościowych.

Pascoe i Hollander (2015), odnosząc się do opisanych powyżej dwóch kampanii sprzeciwiających się przemocy wobec kobiet „My Strength is Not for Hurting” oraz „Walk a Mile in Her Shoes” oraz innych badań dotyczących przemocy seksualnej, ukazują, w jaki sposób w czasie, gdy wzrósł sprzeciw wobec tego rodzaju przemocy, gwałt był stosowany jako symboliczne narzędzie umniejszania męskości innych mężczyzn. Opisany w kontekście tych analiz podział na „złych” i „dobrych” mężczyzn opiera się na założeniu, że stosują przemoc i gwałcą inni, „źli” mężczyźni, mniej męscy. Jednak ci „źli” mężczyźni, to nie mężczyźni neutralni, ale tacy, których można zaliczyć do reprezentantów męskości podporządkowanych i marginalizowanych – to mężczyźni z kręgów mniejszości etnicznych lub/i ubodzy, niewykształceni (Pascoe, Hollander 2015). W ten sposób dochodzi do wzmocnienia granic.

Z kolei badania Stevena Arxera (2011) naświetliły, że inkorporacja zachowań niehegemonicznych pozwala uzyskać hegemoniczny cel, ale pozwala też wzmocnić granice. Zapożyczenie w istotny sposób wpływa na kwestię hierarchii męskości. Jeśli młody, heteroseksualny, biały mężczyzna zapożycza praktyki i elementy tożsamości od gejów czy czarnych mężczyzn w celu zwiększenia swojego męskiego kapitału, wówczas jednocześnie zapożyczane elementy potwierdzają dewiacyjny charakter owych podporządkowanych grup. Tym sposobem mężczyźni wspierają istniejący system władzy i dominacji – ponownie dochodzi do wzmocnienia granic (por. Bridges, Pascoe 2014).

Badania Kristen Barber (2008), która analizowała udział mężczyzn w zabiegach kosmetycznych, również ukazały, w jaki sposób dochodzi do wzmocnienia granic między grupami. Mężczyźni korzystający z usług upiększających salonów kosmetycznych dystansowali się wobec klasy robotniczej określanej jako mizoginistyczna i antyrównościowa. Dystansowanie związane jest tu z wykluczeniem z tej praktyki klasy robotniczej, której nie stać na usługi, na które może sobie pozwolić grupa profesjonalistów.

W badaniach dotyczących udziału mężczyzn w pielęgniarstwie (Kluczyńska 2017a, 2017b, 2021) zostało omówione zjawisko zapożyczenia praktyki opieki przez białych, heteroseksualnych pielęgniarzy, którzy redefiniują jej znaczenie, korzystają z patriarchalnej dywidendy i odróżniają się od grup podporządkowanych, wzmacniając tym sposobem porządek genderowy i hierarchiczny system dominacji. W ten sposób także dochodzi do wzmocnienia granic, które tylko pozornie zostały podważone.

Opisane wcześniej redefiniowanie opieki i podejmowanych zadań oraz korzystanie z przywilejów w sfeminizowanej profesji pozwala się odróżnić, wzmocnić granicę między opiekunczą kobiecością, męskosciami opiekunczymi i podporządkowanymi (przede wszystkim gejami). To „Inni”, czyli podporządkowani, realizują tę opiekę o najniższym statusie. Co prawda w inny sposób, jednak podział na „my” i „oni” („Inni”) zachowuje zastosowanie. Biali heteroseksualni mężczyźni mogą pracować jako pielęgniarze bez konsekwencji tożsamościowych, gdyż udział w opiece – jeśli uwzględnimy powyższy sposób rozumienia opieki – nie wpływa na sposób definiowania męskości (Kluczyńska 2021a).

Z kolei Leszczyńska, Zielińska i Urbańska (2022) omawiają, w jaki sposób polscy aktywni religijnie migranci dystansują się wobec nieobecnego żywiciela rodziny, nacjonalistycznego wojownika, niereligijnego macho i liberalnego Europejczyka. Te wzory utożsamiane są z klasą robotniczą, do której dystansują się rozmówcy będący najczęściej specjalistami pracującymi na wysoko wykwalifikowanych stanowiskach i właścicielami firm, rzadko pracownikami fizycznymi. Odrzucają przemoc i agresję, ale jednocześnie określają je jako przymioty niewykwalifikowanych robotników. Tym sposobem wzmacniają różnice.

W podobny sposób mężczyźni opisani przez badaczki wzmacniają granice wobec męskości islamskich, postrzegają muzułmanów jako „strażników naturalnego porządku płci” (Leszczyńska, Zielińska, Urbańska 2022: 72), ale oddzielają się,

podkreślając, iż przemoc i agresja męskości islamskich stanowi zagrożenie. Te same atrybuty pozwalają wzmocnić granice wobec męskości etnicznych i robotniczych. „Prawdziwi mężczyźni Boga” zapożyczają religijność i praktyki religijne łączone z kobiecością, ale jednocześnie wzmacniają granicę między sobą a kobietami, gdyż porządek płci jest spolaryzowany i androcentryczny. Kobiety stoją niżej w hierarchii, zaś mężczyzna jest „moralnym nauczycielem” i to on „prowadzi rodzinę do kościoła”. Podstawą utrzymania tradycyjnego porządku jest tu zagrożenie duchowe łączone z liberalizacją, emancypacją kobiet i mniejszości seksualnych (Leszczyńska, Zielińska, Urbańska 2022: 75).

Męskości hybrydowe a męskości dominujące i podporządkowane

By przyjrzeć się aspektowi hybrydyzacji męskości, ponownie warto odnieść się do funkcjonujących teorii męskości. Ponieważ istotnym kryterium jest tu podział na grupę męskości dominujących i podporządkowanych oraz przyglądanie się hybrydyzacji z perspektywy władzy lub jej braku, pokrótce odniosę się do wybranych sposobów opisu męskości.

Analizując męskości dominujące oraz pisząc o męskości hegemonicznej i hybrydyzacji, nie można zapomnieć o męskościach określonych przez Raewyn Connell (1995) jako współuczestniczące. Są to męskości, które nie realizują w pełni męskości hegemonicznej, ale mają dostęp do władzy. Są one bardziej pasywnym wyrazem męskości, uzyskują jednak profity w formie patriarchalnej dywidendy. Odnosząc się do męskości hybrydowych opisanych przez Bridges i Pascoe (2014, 2018) warto zaznaczyć, że dyskursywny dystans przyczynia się do konstruowania męskości współuczestniczących, czyli, jak pisze Connell (2005), męskości korzystających z nierówności między kobietami i mężczyznami.

Dostęp do władzy i dominacja męskości hegemonicznych jest oczywista. Pamiętać jednak warto, że – wykorzystując tu kategorie zaproponowane przez Connell – również męskości współuczestniczące zyskują dzięki hybrydyzacji. Co prawda „idą na pewne ugody”, ale nadal korzystającą z przywilejów męskości. Zgodnie z teorią Connell (1995) męskość hegemoniczna jest dostępna dla niewielu i to przedstawiciele męskości współuczestniczącej są najczęściej opisywani w przybliżonych powyżej badanych.

Korzyści z hybrydyzacji męskości dla męskości hegemonicznych i współuczestniczących są niewątpliwe. Hybrydyzacja jest mechanizmem pozwalającym reprodukować patriariat (Demetriou 2001). W tym rozumieniu pozostaje na usługach męskości dominujących. Jakie jest zatem miejsce męskości podporządkowanych, a także męskości marginalizowanych w kontekście hybrydyzacji?

Męskości marginalizowane charakteryzuje brak pewnej jakości męskości hegemonicznej, np. siły fizycznej – i tu przykładem będą mężczyźni z niepełnosprawnościami (Connell 1995). Męskości marginalizowane są trywializowane lub dyskryminowane ze względu na relacje inne niż genderowe, czyli np. wiek, przynależność

etniczną czy klasę. Z kolei męskości podporządkowane nie tyle charakteryzuje brak jakiegś cechy (jak dzieje się w przypadku męskości marginalizowanych), ile realizowanie przeciwieństwa cechy istotnej dla męskości hegemonicznej. Jest to zatem przede wszystkim prezentacja cech i zachowań określanych mianem „kobiecych”, czyli np. emocjonalność lub słabość fizyczna (Connell 1995).

Elementy męskości podporządkowanych są zapożyczane w celu hybrydyzacji męskości dominujących. Elementy te inkorporowane przez męskości dominujące zmieniają znaczenie, jednak nosiciele tych cech przynależący do grupy męskości podporządkowanych wydają się nie mieć takiej mocy redefinicji. Demetrakis Demetriou (2001) twierdzi, że męskości podporządkowane i marginalizowane nie mają wpływu na męskości hegemoniczne.

Badania dotyczące hybrydyzacji męskości w znacznym zakresie dotyczą grup młodych, identyfikujących się jako heteroseksualnych, białych mężczyzn. Bridges i Pascoe (2014) zaznaczają jednak, że ta grupa realizuje nie tylko męskości hybrydowe, ale również męskości marginalizowane i podporządkowane. Jednocześnie nie poświęcają oni uwagi męskościom hybrydowym, które wyłaniają się z męskości podporządkowanych (poza informacją, że one również podlegają hybrydyzacji). Konsekwencje opisane przez Bridges i Pascoe (2014) ukazują, że mężczyźni z grup dominujących włączając aspekty męskości podporządkowanych, nie tracą, a wręcz zyskują. Istotna wydaje się zatem również kwestia hybrydyzacji męskości podporządkowanych.

Bartek Lis (2015), prowadząc badania wśród gejów, skupia się na grupie mężczyzn, których w polskich realiach określić można mianem podporządkowanych. Bycie nieheteroseksualnym mężczyzną wyklucza bowiem z potencjalnej możliwości dążenia do męskości hegemonicznej. Lis w swych badaniach ukazuje, w jaki sposób mężczyźni realizują wzorce socjalizacyjne i starają się zapożyczać praktyki (np. chodzenie z dziewczyną, niemówienie o swojej homoseksualności), które pozwalałyby im homoseksualność ukryć, zamaskować.

Badania te mogą być przykładem ukazania hybrydyzacji męskości podporządkowanych. Jednak celem tej hybrydyzacji nie jest włączenie elementów męskości podporządkowanych i dystansowanie się wobec męskości hegemonicznej. Dochodzi tu do prób włączenia praktyk męskości dominującej i zbliżenia się do niej w wymiarze symbolicznym. Hybrydyzacja męskości w badaniach Lisa różni się od założeń teorii opisanej przez Bridgesa i Pascoe (2014, 2018), przede wszystkim w kontekście opisanych konsekwencji i ukazaniu, w jaki sposób grupa podporządkowana dokonuje prób zapożyczeń elementów i praktyk męskości dominującej.

Z kolei Sorin (2022: 16) zwraca uwagę, że „intersekcyjne badania nad tym, jak hybrydowe męskości reifikują nakładające się na siebie hierarchie społeczne, jednocześnie ukrywając nierówności społeczne, od których są zależne, są niezbędne do zrozumienia, w jaki sposób męskość jest powiązana i zbudowana zarówno z nierównością płci, jak i przemocą seksualną”. Badaczka postuluje potrzebę włączenia do rozważań dotyczących teorii męskości hybrydowej perspektywy intersekcyjnej. Taką próbę podjęły m.in. Ann M. Fefferman i Ushma D. Upadhyay (2018), które prowadząc

badania z zastosowaniem teorii męskości hybrydowej, ukazują jak rasa, klasa i płeć krzyżują się i tworzą zaangażowane, choć ograniczone miejsce dla mężczyzn w zarządzaniu antykoncepcją. Wywiady zostały przeprowadzone z tymi mężczyznami, których można by zaliczyć do grupy męskości podporządkowanych: to mężczyźni z mniejszości etnicznych o niskich dochodach. Analizy ukazały, że respondenci nie są obojętni lub niezaangażowani w planowanie rodziny – troszczą się o swoje partnerki i ich wspólne cele reprodukcyjne. Jednak nadal to kobiety są głównymi odpowiedzialnymi za decyzje związane z antykoncepcją. Zachowania mężczyzn, pozornie egalitarne, podtrzymywały ryzyko niezamierzonej ciąży u kobiet.

Bridges i Pascoe (2014) nie opisują hybrydyzacji męskości podporządkowanych, ale wskazują jako przykład męskości hybrydowej męskość inkluzywną. Również Elliott (2020a, 2020b) określa męskość inkluzywną mianem hybrydowej. Anderson i McCormack (2018) są jednak sceptyczni i nie zgadzają się z takim podejściem. Zaznaczają użyteczność kategorii męskości hybrydowych w kontekście „płytkich” zmian, a także podkreślają wielość konceptów, które są stosowane do opisu współczesnych zmian męskości. Powyższych teorii nie warto jednak traktować jako konkurencyjnych, a szczegółowa dyskusja dotycząca relacji męskości inkluzywnej i hybrydowej jest dostępna na łamach czasopism naukowych podejmujących problematykę studiów nad mężczyznami i męskociami (McCormack 2020; Diefendorf, Bridges 2020; Roberts, Elliott, Ralph 2021; Christofidou 2023).

Dwa oblicza zmiany

Hybrydyzacja męskości jest opisem zmiany. Zgodnie z powyższymi analizami jest ona uwikłana w zależności władzy na dwóch poziomach: zewnętrznym i wewnętrznym. To zatem nie tylko relacja nierówności genderowych, podporządkowania w obrębie płci, ale również w obrębie męskości. Sposób hybrydyzacji męskości został opisany przez Tristana Bridgesa i C. J. Pascoe (2014, 2018). Badaczka i badacz prezentują konsekwencje związane ze sposobem konstruowania męskości hybrydowych; wykazują, że są one związane ze zmianami przyczyniającymi się do podtrzymywania dominacji mężczyzn nad kobietami i dominacji pewnych grup mężczyzn nad innymi. Taki rodzaj modyfikacji męskości jest sposobem reprodukcji patriarchatu i podtrzymania władzy za pomocą nowych, nieoczywistych sposobów.

Męskości hybrydowe zyskują, przybierają złudną formę męskości prorównościowych lub „miękkich”, ale tak naprawdę wykorzystują praktyki męskości podporządkowanych inkorporując je i redefiniując (Kluczyńska 2021b). Z drugiej strony hybrydyzacja niesie potencjał zmiany, który może przyczyniać się do negocjacji porządku płci i stanowić otwarcie na męskości alternatywne (Anderson, McCormack 2018; Elliott 2020a, 2020b; Aboim 2010). Męskość hybrydowa może nieść zatem zmianę lub stawiać opór wobec zmiany i na nowe sposoby podtrzymywać władzę i dominację.

Bibliografia

- Aboim S. (2010), *Plural Masculinities: The Remaking of the Self in Private Life*, VT: Ashgate, Burlington.
- Anderson E. (2009), *Inclusive Masculinity: The Changing Nature of Masculinities*, Routledge, New York.
- Anderson E., McCormack M. (2018), *Inclusive masculinity theory: Overview, reflection and refinement*, "Journal of Gender Studies", no. 27(5), s. 547–561. <https://doi.org/10.1080/09589236.2016.1245605>
- Arcimowicz K. (2020), *Oblicza męskości w neoserialach. Hegemonia – kontaminacja – inkluzja*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Arcimowicz K. (2023), *Męskość hybrydowa i władza. Krytyczna analiza dyskursu neoserialu „Dom z papieru”*, „Miscellanea Antropologica et Sociologica”, nr 23(4–1), s. 11–29.
- Arxer S. L. (2011), *Hybrid masculine power: Reconceptualizing the relationship between homosociality and hegemonic masculinity*, "Humanity & Society", no. 35, s. 3904–3922. <https://doi.org/10.1177/016059761103500404>
- Barber K. (2008), *The well-coiffed man: Class, race and heterosexual masculinity in the hair salon*, "Gender and Society", no. 22(4), s. 455–476. <https://doi.org/10.1177/0891243208321168>
- Beasley Ch. (2008a), *Reply to Messerschmidt and to Houston*, "Men and Masculinities", no. 11(1), s. 114–115. <https://doi.org/10.1177/1097184X08315106>
- Beasley Ch. (2008b), *Rethinking hegemonic masculinity in a globalized world*, "Men and Masculinities", no. 11(1), s. 86–103. <https://doi.org/10.1177/1097184X08315102>
- Berggren K. (2014), *Sticky masculinity: Post-structuralism, phenomenology and subjectivity in critical studies on men*, "Men and Masculinities", no. 17(3), s. 231–252. <https://doi.org/https://doi.org/10.1177/1097184X14539510>
- Bhabha H. (1998), *The commitment to theory*, "New Formations", no. 5, s. 5–23.
- Bridges T. (2010), *Men just weren't made to do this*, "Gender & Society", no. 24(1), s. 5–30. <https://doi.org/10.1177/0891243209356924>
- Bridges T. (2014), *A very 'gay' straight?: Hybrid masculinities, sexual aesthetics, and the changing relationship between masculinity and homophobia*, "Gender & Society", no. 28(1), s. 58–82. <https://doi.org/10.1177/0891243213503901>
- Bridges T., Pascoe C. J. (2014), *Hybrid masculinities: New directions in the sociology of men and masculinities*, "Sociology Compass", no. 8(3), s. 246–258. <https://doi.org/10.1111/soc4.12134>
- Bridges T., Pascoe C. J. (2018), *On elasticity of gender hegemony. Why hybrid masculinities fail to undermine gender and sexual inequality*, [w:] J. W. Messerschmidt, P. Y. Martin, M. A. Messner, R. W. Connell (red.), *Gender Reckonings: New Social Theory and Research*, New York University Press, New York, s. 254–274.
- Bridges T. S., Kimmel M. (2011), *Engaging men in United States: Soft essentialism and the obstacles to coherent initiatives in education and family policy*, [w:] E. Ruspini, J. Hearn, B. Pease, K. Pringle (red.), *Men and Masculinities around the World: Transforming Men's Practices*, Palgrave MacMillan, London, s. 159–176.
- Buerkle C. W. (2009), *Metrosexuality can stuff it: Beef consumption as (heteromasculine) fortification*, "Text and Performance Quarterly", no. 29(1), s. 77–93. <https://doi.org/10.1080/10462930802514370>
- Christofidou A. (2023), *Changing men and masculinities: A reply to Roberts, Elliott and Ralph*, "NORMA: International Journal for Masculinity Studies", no. 18(1), s. 65–71. <https://doi.org/10.1080/18902138.2022.2139522>
- Connell R. W. (1995), *Masculinities*, Allen & Unwin, Sydney.
- Demetriou D. Z. (2001), *Connell's concept of hegemonic masculinity: A critique*, "Theory & Society", no. 30(3), s. 337–361. <https://doi.org/10.1023/A:1017596718715>

- Diefendorf S., Bridges T. (2020), *On the enduring relationship between masculinity and homophobia: Reply to McCormack*, "Sexualities", no. 23(7), s. 1299–1309. <https://doi.org/10.1177/1363460720905518>
- Donaldson M. (1993), *What is hegemonic masculinity*, "Theory & Society", no. 22(5), s. 643–657. <https://doi.org/10.1007/BF00993540>
- Donovan B. (1998), *Political consequences of private authority: Promise Keepers and the transformation of hegemonic masculinity*, "Theory & Society", no. 27(6), s. 817–843. <https://doi.org/10.1023/A:1006909132442>
- Elliott K. (2016), *Caring masculinities: Theorizing an emerging concept*, "Men and Masculinities", no. 19(3), s. 240–259. <https://doi.org/10.1177/1097184X15576203>
- Elliott K. (2020a), *Bringing in margin and centre: 'Open' and 'closed' as concepts for considering men and masculinities*, "Gender, Place & Culture", no. 27(12), s. 1723–1744. <https://doi.org/10.1080/0966369X.2020.1715348>
- Elliott K. (2020b), *Young Men Navigating Contemporary Masculinities*, Palgrave Macmillan, Switzerland.
- Fefferman A. M., Upadhyay U. D. (2018), *Hybrid masculinity and young men's circumscribed engagement in contraceptive management*, "Gender & Society", no. 32(3), s. 371–394. <https://doi.org/10.1177/0891243218763313>
- Greenebaum J., Dexter B. (2018), *Vegan men and hybrid masculinity*, "Journal of Gender Studies", no. 27(6), s. 637–648.
- Haverda T. (2019), *Hybridizing masculinity: Gender identity negotiation among men's rights activists*, <https://www.proquest.com/openview/684f78c428f4de06616fb4dc75a19ea7/1?pq-origsite=scholar&cbl=18750&diss=y> (dostęp: 10.11.2020).
- Hearn J. (1996), *Is masculinity dead?: A critical account of the concept of masculinity/masculinities*, [w:] M. Mac an Gaill (red.) *Understanding Masculinities: Social Relations and Cultural Arenas*, Open University Press, Milton Keynes, s. 202–217.
- Hearn J. (2004), *From hegemonic masculinity to the hegemony of men*, "Feminist Theory", no. 5(1), s. 49–72. <https://doi.org/10.1177/1464700104040813>
- Hearn J. (2009), *Deconstructing the hegemony of men and masculinities – Presentation of the research theme*, [w:] J. Hearn (red.), *GEXcel Work Progress Report Volume 5*, s. 13–26, <http://liu.diva-portal.org/smash/get/diva2:792339/FULLTEXT01.pdf> (dostęp: 15.10.2020).
- Howson R. (2005), *Challenging Hegemonic Masculinity*, Routledge, London.
- Howson R. (2008), *Hegemonic masculinity in the theory of hegemony*, "Men and Masculinities", no. 11(1), s. 109–113. <https://doi.org/10.1177/1097184X08315105>
- Jóhannsdóttir Á., Gíslason I. V., 2018, *Young Icelandic men's perception of masculinities*, "Journal of Men's Studies", no. 26(1), s. 3–19. <https://doi.org/10.1177/1060826517711161>
- Kimmel M. (1995), *The Politics of Manhood: Profeminist Men Respond to the Mythopoetic Men's Movement (and the Mythopoetic Leaders Answer)*, Temple University Press, Philadelphia.
- Kimmel M. S. (2017), *Angry White Men: American Masculinity at the End of an Era*, 2nd ed., Nation Books, New York.
- Kluczyńska U. (2017a), *Mężczyźni w pielęgniarstwie. W stronę męskości opiekuńczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu, Poznań.
- Kluczyńska U. (2017b), *Motives for choosing and resigning from nursing by men in Poland and the definition of masculinity: A qualitative study*, "Journal of Advanced Nursing", no. 73(6), s. 1366–1376. <https://doi.org/10.1111/jan.13240>
- Kluczyńska U. (2021a), *Caring masculinity or hybrid masculinity? An analysis of research results on male nurses*, "Society Register", no. 1(5), s. 7–26. <https://doi.org/10.14746/sr.2021.5.1.01>
- Kluczyńska U. (2021b), *Męskości hybrydowe, czyli wilk w owczej skórze. Definiowanie konceptu*, „Przegląd Krytyczny”, nr 3(2), s. 191–199. <https://doi.org/10.14746/pk.2021.3.2.2>
- Leszczyńska K., Zielińska K., Urbańska S. (2022), „Prawdziwi mężczyźni Boga” w „szatańskich miastach”. Religia i hybrydyczna męskość polskich migrantów w Anglii, Belgii i Szwecji, „Studia Socjologiczne”, nr 3(246), s. 55–82. <https://doi.org/10.24425/sts.2022.142634>

- Lis B. (2015), *Gejowskie (nie)męskości. Normy płciowe a strategie tożsamościowe gejów*, Katedra, Gdańsk.
- Masters N. T. (2010), 'My strength is not for hurting': Men's anti-rape websites and their construction of masculinity and male sexuality, "Sexualities", no. 13(1), s. 33–46. <https://doi.org/10.1117/1363460709346115>
- McCormack M. (2012), *On the construction of an artificial paradox: A critical commentary on Diefendorf and Bridges' 'On the enduring relationship between masculinity and homophobia'*, "Sexualities", no. 23(7), s. 1285–1298. <https://doi.org/10.1117/1363460720905519>
- Messner M. (1993), 'Changing men' and feminist Politics in the United States, "Theory & Society", no. 22(5), s. 723–737.
- Messner M. (2007), *The masculine of the governor*, "Gender & Society", no. 21(4), s. 461–480. <https://doi.org/10.1177/0891243207303166>
- Messner M. (2011), *Gender ideologies, youth sport, and the production of soft essentialism*, "Sociology of Sport Journal", no. 28(2), s. 151–170.
- Roberts S., Elliott K., Ralph B. (2021), *Absences, presences and unintended consequences in debates about masculinities and social change: A reply to Christofidou*, "NORMA: International Journal for Masculinity Studies", no. 16(3), s. 190–199. <https://doi.org/10.1080/18902138.2021.1965791>
- Rothgerber H. (2013), *Real men don't eat (vegetable) quiche: Masculinity and the justification of meat consumption*, "Psychology of Men & Masculinity", no. 14(4), s. 363–375. <https://doi.org/10.1037/a0030379>
- Sarvan D. (1998), *Talking Like A Man: White Masculinity, Machismo, and Contemporary American Culture*, Princeton University Press, Princeton NJ.
- Shriver N. E. (2018), *Combative values: Hybrid masculinities and the gendered consumption of violence in women's mixed martial arts*, "Sociology Honors Projects", no. 65, https://digitalcommons.macalester.edu/soci_honors/65
- Sorin C. R. (2022), *Hybrid masculinities and the limits of anti-violence efforts in BDSM communities*, "Men and Masculinities", no. 25(4), s. 546–565. <https://doi.org/10.1177/1097184X211060383>
- Trąbka A., Wojnicka K. (2017), *Self-positioning as a man in transnational contexts: Constructing and managing hybrid masculinity*, "NORMA: International Journal for Masculinity Studies", no. 12(2), s. 144–158. <https://doi.org/10.1080/18902138.2017.1341768>
- Waling A. (2018), *Rethinking masculinity studies: Feminism, masculinity, and poststructural accounts of agency and emotional reflexivity*, "Journal of Men's Studies", no. 27(1), s. 89–107. <https://doi.org/10.1177/1060826518782980>
- Ward J. (2015), *Not Gay. Sex between Straight White Men*, New York University Press, New York.
- Wetherell M., Edley N. (1999), *Negotiating hegemonic masculinity: Imaginary positions and psycho-discursive practices*, "Feminism & Psychology", no. 9(3), s. 335–356. <https://doi.org/10.1177/0959353599009003012>
- Whitehead S. (1999), *Hegemonic masculinity revised*, "Gender, Work and Organization", no. 6(1), s. 58–62. <https://doi.org/10.1111/1468-0432.00069>
- Whitehead S. (2002), *Men and Masculinities*, Polity Press, Oxford.
- Whitmer J. M. (2016), *A progression and a regression at the same time: Hybrid masculinities and entrepreneurial selfhood*, "Journal of Men's Studies", no. 25(2), s. 115–132. <https://doi.org/10.1177/1060826516641101>
- Wojnicka K. (2021), *Men and masculinities in times of crisis: Between care and protection*, "NORMA: International Journal for Masculinity Studies", no. 16(1), s. 1–5. <https://doi.org/10.1080/18902138.2021.1885860>
- Wrights L. (2015), *The Vegan Studies Project: Food Animals, and Gender in the Age of Terror*, University of Georgia Press, Athens GA.